

JUSTIȚIA TRANZIȚIONALĂ ÎN LUMEA ARABĂ ȘI EFECTELE EI PRIN PRISMA „PRIMĂVERII ARABE” DECLANȘATE ÎN 2011

Vitalie GAMURARI, doctor în drept, conferențiar universitar (ORCID: 0000-0003-3634-8554)

Elena Tatiana NĂVODARIU, doctorandă (ORCID: 0000-0002-3439-7144)

TRANSITIONAL JUSTICE IN THE ARAB WORLD AND ITS EFFECTS IN THE LIGHT OF THE “ARAB SPRING” LAUNCHED IN 2011

The events that took place in early 2011, known as the “Arab Spring”, sparked several discussions in relation to regions that were considered closed to the democratic values promoted by Western states. Chain revolutions have primarily addressed a key issue, that of transitional justice, thus trying to bring truth and reconciliation to societies where for decades terror, totalitarianism, serious human rights violations, political repression have reigned, including those committed by police and security organs. Unfortunately, we must note that the lack of traditions in this regard has not allowed the realizations of tasks put before the transitional judiciary in these countries, although, we must admit, some successes have been achieved.

Key words: Arab spring, transitional justice, truth commission, reconciliation, liability, police, security.

Evenimentele ce au avut loc la începutul anului 2011, cunoscute sub termenul de „primăvara arabă” au trezit mai multe discuții în raport cu regiuni care erau considerate închise pentru valorile democratice promovate de statele occidentale. Revoluții în lanț au abordat în primul rând un subiect cheie, cel al justiției tranziționale, astfel încercând să aducă adevărul și reconcilierea în societățile în care timp de decenii au domnit teroarea, totalitarismul, încălcări grave ale drepturilor omului, represii politice și din partea organelor de poliție și de securitate. Cu regret, trebuie să constatăm faptul, că lipsa unor tradiții în acest sens, nu a permis realizarea sarcinilor puse în fața justiției tranziționale în aceste țări, deși, totuși, trebuie să recunoaștem, anumite succese au fost atinse.

Cuvinte-cheie: primăvara arabă, justiție tranzițională, comisie pentru adevăr, reconciliere, răspundere, poliție, securitate.

Introducere

În 2011, cei ce s-au revoltat și au înfăptuit evenimentul ce a devenit cunoscut ca „primăvara arabă”, aspirau la o viață într-o societate mai corectă. Justiția de regulă este dificil de a o pune în aplicare în fazele de tranziție post-dictatorială. Noile autorități pot fi tentate să utilizeze metode dure pentru a face față riscurilor unei contra-revoluții. Procesul justiției tranziționale derulează mai bine în Tunisia, de exemplu, decât în Egipt sau în Libia, unde cazurile detențiilor arbitrară și a proceselor rapide, care trezesc dubii, sunt în permanentă creștere.

În mod normal, ideea era să ne axăm pe studiul de caz al țărilor Maghreb, care și au fost primele care au încercat să implementeze conceptul justiției tranziționale în situația creată, fiind mult influențate de valorile democratice ale statelor occidentale — Maroc, Algeria, Tunis și Libia, dar luând în considerație interdependența vieții politice și sociale ale statelor arabe, am acceptat și un studiu succint al cazului Egiptului, neaxându-ne pe cazurile Irakului și al Siriei din motive bine cunoscute, fie că este vorba despre prezența unui regim de ocupație, cum este cazul Irakului sau un conflict internaționalizat, cum este cel al Siriei, cu implicarea principalilor actori internaționali din regiune și nu doar. Or, în astfel de condiții, se vorbim astăzi despre posibilitatea punerii în aplicare a unui concept al justiției tranziționale în viziunea noastră, este prea matur în aceste două țări, procesul fiind unul de durată și, cel mai probabil, unul monitorizat de comunitatea internațională prin implicarea cea mai largă a Marilor Puteri și a ONU.

Studiul în cauză se bazează în mare parte pe analizele făcute de experți în domeniul justiției tranziționale, inclusiv juriști, politologi, istorici etc., ceea ce reconfirmă că domeniul respectiv este unul interdisciplinar, chiar dacă în mare parte este parte componentă a dreptului internațional public, în general și a dreptului internațional umanitar, în special. Justiția tranzițională este un domeniu relativ nou, dar în același timp universal. Or, studii în materie de justiție tranzițională pot fi găsite referitor la Africa (Africa de Sud, Maroc, Alger, Tunisia, Libia, Egipt), America de Latină (Argentina, Chili, Columbia, Guatemala), Asia (Timorul de Est, Cambodgia), Europa (Irlanda de Nord, Spania, Bosnia și Herțegovina, Kosovo).

Justiția tranzițională și țările arabe: obiective și sarcini

Ne-am propus în studiul nostru să facem o analiză din punct de vedere politic al efectelor produse în țările arabe trecute prin regimuri totalitare, dar care după evenimentele din 2011, au încercat să schimbe situația prin punerea în aplicare a instituțiilor și mecanismelor justiției tranziționale, în condițiile în care acestea nu au avut careva tradiții în acest sens. În egală măsură, ne-am axat pe unele publicații cu caracter politic al unor autori cu cunoștințe de cauze din regiune, pentru ca să putem face o analiză din punct de vedere al dreptului internațional, chiar dacă, după cum se cunoaște bine, justiția tranzițională reprezintă o simbioză între diferite științe — juridice, politice, istorice, psihologice etc.

Adevărul este că conceptul justiției tranziționale este unul care putea apărea doar în condițiile pragmatismului britanic, fapt ce a și caracterizat evoluția acestuia. Chiar dacă anumite elemente, mecanisme și instituții le putem găsi în practică și anterior, totuși conceptual justiția tranzițională apare la finele anilor '80 — începutul anilor '90 ai secolului XX, atunci când odată cu sfârșitul „războiului rece“, au apărut condițiile unei colaborări la nivel internațional, în lipsa unor confruntări ideologice, în scopul punerii capăt conflictelor armate, regimurilor totalitare, caracterizate prin masacre în masă, crime internaționale, acte de tortură, dispariții forțate și alte consecințe dezastruoase pentru populația locală. Paradoxal, dar implementarea mecanismelor și instituțiilor justiției tranziționale începe concomitent în zone diferite, fie la inițiativa actorilor politici locali,

fie a implicării comunității internaționale, dar ceea ce confirmă cuvintele că conceptul este rezultatul pragmatismului britanic, este faptul că țările respective sunt sau au făcut parte din Comunitatea Britanică, de exemplu cazul Irlandei de Nord sau a Africii de Sud.¹

Dacă examinăm mai larg ascensiunea justiției tranziționale, constatăm că ea trebuie să permită oricăror societăți, indiferent de caracteristicile acesteia, să se privească în față și să exorcizeze demonii săi, pentru ca aceștia să nu poată compromite șansele sale, inclusiv cele prezente și viitoare, de a ajunge la nivelul de dezvoltare democratic. Prin această prismă ea redescoperă o dimensiune dublă — etică, în primul rând, prin căutarea adevărului, justiției și recunoștinței socio-politice, iar în alt doilea rând, vizând un obiectiv de pace și de stabilitate. Ea angajează o gamă de instrumente care nu sunt în exclusivitate judiciare, pentru a trata sechelele unui conflict sau a unui regim violent. Procese ale conducătorilor și ale călăilor, reparații acordate victimelor, amnistii, comisii pentru adevăr, reforme legislative și instituționale, selectare a personalului de stat, instituire a memorialelor și a muzeelor, comentarii, depind destul de mult de inițiativele relevante de domeniul justiției tranziționale, precum și abordarea teoretică a căilor de dezvoltare democratică.

Africa de Nord și Orientul Mijlociu au făcut mult timp încercări de a depăși situația în care catalogarea drept națiune ce persistă unui autoritarism este atât de durabilă, încât țările arabe încetase a mai fi considerate deschise unor schimbări politice. Evenimentele revoluționare din 2011 au venit să dea jos această teză, relevând amploarea problemelor ce țin de justiție în contextul tranziției. Or, mai multe experiențe mai puțin mediatizate au precedat în lumea arabă — calea urmată de Tunisia și Egipt, inclusiv a cazurilor un pic emblematică — ale Marocului și Algeriei.

Studiu de caz privind efectele procesului de punere în aplicare a justiției tranziționale în țările arabe

Maroc. Primele semnale de schimbare în Maroc datează cu luna mai 1990, atunci când regele Hassan al II-a anunțase crearea Consiliului Consultativ pentru Drepturile Omului (CCDO) ca răspuns la multiplicarea criticilor și presiunilor, atât din interior, cât și din exterior. Prin urmare, în urmă intensificării insistențelor de revendicare din partea organizațiilor marocane pentru drepturile omului, dar și cele din opoziția politică, lunile ce au urmat imediat după această inițiativă regală, s-au văzut sub presiunea unei părți ai societății civile și a clasei politice europene, în special celei franceze. Putem da citire în acest sens publicația lui Gilles Perrault *Notre Ami le Roi* și criticile aduse,² dublate de rapoarte ale unor organizații internaționale, cum ar fi Amnesty International sau Human Rights Watch.³

1 A se vedea: K. Andrieu. *La justice transitionnelle : de l'Afrique de Sud au Rwanda*. Paris : Gallimard. 2012.

2 Gilles Perrault. *Notre Ami le Roi*. Paris : Gallimard. 1992.

3 Human Rights Watch. *Morocco's Truth Commission. Honoring Past Victims during an Uncertain Present* [on-line] <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/morocco1105wcover.pdf>. (consultat la 14.11.2019).

Instituirea CCDO era în principiu o inițiativă care i-a permis regelui să creeze o alternativă organizațiilor internaționale și naționale în materie de drepturi ale omului care-l boicotau, astfel să răspundă presiunilor acestora fără a face concesii la solicitarea lor. Această instanță era destul de limitată în câmpul său de manevre, iar independența sa era contestată. Pe de o parte, lucrul Consiliului se limita la răspunsurile și consultațiile la solicitările adresate direct de către monarh. Pe de altă parte, componența Consiliului se baza pe personalități cunoscute pentru fidelitatea sa față de regim. Ca consecință, această inițiativă nu a fost argumentată nici de o schimbare semnificativă ce ar reflecta respectarea de către regim a drepturilor omului.

Ulterior, în august 1999, imediat după accesul la tron a lui Mohammed al VI-a, a fost instituită Instanța de Arbitraj Internațional, care avea drept obiective examinarea încălcărilor drepturilor omului în perioada anilor de plumb (1956—1999). Instanța a fost creată în anul 1998, pe timpul regelui Hassan al II-a, astfel în începutul domniei lui Mohammed al VI-a, ea vine să semnaleze pentru prima dată dispoziția regimului de a recunoaște încălcările drepturilor omului comise în trecut. Măsuri, cum ar fi concedierea lui Driss Basri, ministru de Interne și omul puternic al regimului lui Hassan al II-a sau revenirea din exil a mai multor disidenți, au confirmat dorința noii puteri de a rupe cu unele practici existente anterior.

Atenționăm că prima tentativă de examinare a dosarului anilor de plumb s-a făcut prin recurgerea la „generarea de bani“ prejudiciilor suportate de victime. Prin urmare, această instanță avea ca mandat recuperarea probelor din partea victimelor și atribuirea acestora a unei recompense financiare. Totodată, această inițiativă fusese primită într-o formă destul de critică. Victimele, având o oarecare receptivitate din partea regimului, s-au organizat destul de repede și au format Forumul marocan pentru Adevăr și Justiție în noiembrie 1999.⁴ Acesta organiza campanii de sensibilizare, conferințe, pelerinaje la fostele centre de detenție, cum ar fi de exemplu cel de la Tazmamart, dar și audiențe publice, în cadrul cărora victimele din perioada anilor de plumb își prezentau mărturiile sale. Ca principala revendicare era considerată instituirea unei Comisii Independente pentru Adevăr după modelul Africii de Sud.⁵ În rezultatul negocierilor și a presiunilor depuse, în 2004 a apărut Instanța pentru Echitate și Reconciliere (IER), împuternicită de a examina încălcările drepturilor omului ce au avut loc în Maroc în perioada anilor de plumb.⁶

4 Moohsen-Finan K. *Mémoire et réconciliation nationale au Maroc*. In : *Politique étrangère, été 2007*, p. 327-338 [on-line] <https://www.cairn.info/revue-politique-etrangere-2007-2-page-327.htm> (consultat la 14.11.2019).

5 Wilson R.A. *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-Apartheid State*, Cambridge University Press, 2001 [on-line] <https://pdfs.semanticscholar.org/4dd2/327c978bf7d4c6a148673fd83e4fbef9953.pdf> (consultat la 14.11.2019).

6 Vairel F. *Le Maroc des années de plumb : Équité et Réconciliation ?* In : *Politique africaine*, n° 96, vol. 4, 2004, p. 181-195 [on-line] <https://www.cairn.info/journal-politique-africaine-2004-4-page-181.htm> (consultat la 14.11.2019).

IER a fost instituită de regele Mohammed al VI-a la 07.01.2004. Prezidată de Driss Benzerki, ea era compusă din 16 membri, dintre care jumătate erau aleși din cadrul CCDO. Conform actelor sale, IER era împuternicită să ducă anchete pe cazurile care îi erau transmise, să țină audiții televizate pentru victime în diferite regiuni, să prevadă o compensație monetară și o acoperire medicală pentru victime, să asiste la reinsertarea socială și, în final, să prezinte un raport amplu cu propuneri de reforme ce ar viza asigurarea nerepetării pentru viitor a încălcărilor comise în trecut. Conform Statutului IER, CCDO va trebui să asigure urmărirea recomandărilor Instanței pe perioada mandatului său.⁷

Instanța era compusă din trei grupuri de lucru. Primul, împuternicit cu investigații, avea ca sarcină anchetarea cazurilor neelucidate de dispariție forțată și acumularea informațiilor și a mărturiilor asupra diverselor cazuri de încălcare a drepturilor omului. Cel de-al doilea grup, împuternicit cu reparațiile, trebuia să urmărească lucrul deja început de Instanța de Arbitraj Independentă, precum și să includă solicitările noi recepționate de IER. În final, cel de-al treilea grup, împuternicit cu cercetări și studii, trebuia să conducă anchetele necesare ca contextualizare istorică a evenimentelor, pentru a asista celelalte două grupuri în realizarea sarcinilor sale. Mai multe comisii *ad hoc* au fost create pe perioada a 23 de luni de mandat a IER, printre care cea mai notorie era împuternicită să organizeze audieri publice.

Timp de mai multe luni a avut loc redactarea documentelor în baza cărora trebuia să activeze instituția în cauză — trebuia din start creat aparatul administrativ, echipat sediul, recrutat personal competent, precum și formați membrii Instanței pentru mecanismele justiției tranziționale. Pentru aceasta, membrii IER luase ca concept experiența acumulată de *Center for International Justice*, care le ajută în lucrul lor, oferindu-le informații și consultații.⁸

Dotat cu resurse pentru indemnizarea victimelor și cu un personal judiciar numeros (militanți, avocați, cercetători, jurnaliști și victime), IER a organizat lucrările sale în cooperare strânsă cu partidele, sindicate și actori ai societății civile pentru a garanta relevanța și legitimitatea acestora. În total au avut șapte audiențe publice, ședințele cărora s-au desfășurat în întreaga țară, retransmise prin radio și la TV într-un spirit de transparență și de dezbateri. Cu ajutorul comunității internaționale, IER a identificat în jur de 600 de dispăruți, 300 de civili omorâți în timpul manifestațiilor și peste 170 de deținuți morți în penitenciare. În noiembrie 2005, în raportul său final, ea solicită sporirea asistenței regiunilor defavorizate și afectate de represiune, închiderea unor închisori și reforme ce țin de drepturile fundamentale pentru a preveni noi situații asemănătoare.⁹

7 Slyomovics S. Témoignages, écrits et silences : l'Instance Équité et Réconciliation (IER) marocaine et la réparation. In : L'Année du Maghreb 2008, Paris, 2008, p. 123-148 [on-line] <https://journals.openedition.org/anneemaghreb/435> (consultat la 14.11.2019).

8 Center for International Justice & Accountability. Transitional Justice Initiatives [on-line] <https://cja.org/what-we-do/transitional-justice-initiatives/> (consultat la 14.11.2019).

9 D. El Yazami. L'instance équité et réconciliation : transition politique, histoire et mémoire. Dossier «Mémoire et réconciliation». In : Confluences Méditerranée, nr. 62 automne 2007, p. 25-34.

IER nu va fi în orice caz la înălțimea speranțelor avute. Ea s-a văzut astfel descrisă ca un simplu instrument de legitimitate internă, vizând să convingă marocanii într-o reformă democratică a puterii în contextul succesiunii dinastice și a încoronării regelui Mohammed al VI-a.¹⁰ mandatul său a fost de scurtă durată — doar doi ani pentru a ancheta mii de cazuri și circumscris de o manieră de a exclude încălcările recente ale drepturilor omului, la fel ca și dosarul Sahara Occidentală. Cu excepția reparațiilor acordate victimelor, măsură concretă și în orice caz descrisă ca o soluție bună ce viza asigurarea liniștei din partea acestora, IER nu a beneficiat de nicio o colaborare reală și satisfăcătoare din partea autorităților.

Libia. În țările Maghreb justiția tranzițională nu doar că a admis o revenire autoritară, dar în egală măsură a alimentat haos. Anume acesta este cazul Libiei, unde efortul justiției, amorsată de o manieră sporadică a cunoscut bine eșecuri din momentul căderii regimului lui Mouammar Kadhafi. Sistemul judiciar nu a fost în stare să asigure procese echitabile membrilor regimului căzut, precum nici drepturile fundamentale ale acestora, precum și celor reținuți ce s-au plasat în jurul embrionului statului ce a mai rămas sau milițiilor. Parlamentul libian, Congresul general național, adoptase în 2013 o lege prin care împiedica aliații vechiului regim să ocupe funcții oficiale timp de un deceniu, apoi o lege privind justiția tranzițională, ce prevedea crearea unei comisii de anchetă și de reconciliere. Totuși, rezistențele erau viabile, după cum a arătat și refuzul Libiei de a transmite fiul lui Kadhafi, Saïf al-Islam Curții Penale Internaționale.

Pe fonul colapsului securității, violențele (crimele, tortura, asasinatele, deplasarea forțată a populației) se generalizase și compromise suveranitatea de stat pe teritorii întregi. Victimele regimului și acele ce au apărut imediat după revoluție nu dispuneau de niciun recurs în lipsa unui dialog politic pe natura reconstrucției instituționale și a gestionării regiunilor, dintre care mai multe intrase în rebeliune. Or, este prin reluarea acestui dialog, în special între membrii vechiului regim, miliții și triburi, care putea să stopeze pericolul aruncării în spectrul unui război civil de durată și să asigure repornirea lucrului indispensabil al memoriei, al justiției și al reconcilierii.¹¹

În **Algeria**, țară cuprinsă timp de un deceniu de un război civil, dorința statului era de a rupe totalmente cu trecutul prin adoptarea unei amnistii inițiate în 1995 sub președinția lui Liamine Zeroual, mai apoi pusă în aplicare începând cu iulie 1999 de succesorul său Abdelaziz Bouteflika cu susținerea forțelor armate. Această măsură trebuie să readucă pacea, a trezit rezerve, dar nu și obiecții serioase, cel puțin inițial. O primă lege privind concordia civilă, adoptată prin vot la referendum în septembrie

10 A. Amine. Maroc : le sombre bilan de l'instance équité et réconciliation. In : Mouvement, 10 avril 2008 [on-line] <http://mouvements.info/maroc-le-sombre-bilan-de-linstance-equite-et-reconciliation/> (consultat la 14.11.2019).

11 Myriam Benraad. La justice transitionnelle dans le monde arabe : fortunes et infortunes. Institut français des relations internationales. In : Politique étrangère. 2014/3, p. 151-161 [on-line] <http://www.cairn.info/revue-politique-etrangere-2014-3-page-151.htm> (consultat la 14.11.2019)

1999 de 90% din participanții la vot, a acordat imunitate judiciară tuturor celor ce depuneau armele și renunțau la violențe, reducându-se la crimele cele mai grave (masacre, violuri, mutilații, atentate).¹² În ianuarie 2000 un decret privind amnistia a mers și mai departe, acordând amnistie grupurilor armate islamice (GIA) — în jur de 1.000 de combatanți din cei 5.500 restituiți au beneficiat în șase luni de această măsură.¹³ Sub presiunea victimelor, autoritățile algeriene au finalizat procedura de instituire a unei Comisii naționale consultative de promovare și de protecție a drepturilor omului, împuternicită să găsească miile de dispăruți — un număr de 6.000 conform raportului său final — pe care statul algerian i-a considerat tot timpul islamiști în urma aderării acestora la mișcarea în cauză.

În august 2005 a fost organizat un nou referendum asupra Cartei pentru pace și reconciliere națională, prezentată de Algeria ca o prezentare a unor concordii civile ce viza întoarcerea definitivă a paginii terorismului. Această Cartă a intrat în vigoare în 2006, prin care a fost acordată imunitate islamiștilor care și-au pierdut serviciile în pe parcursul anilor 1990 și a dus la eliberarea a peste 1.000 de persoane, unii fiind membri ai GIA, exonerând militarii de orice răspundere pentru violențele comise. Puterea algeriană se prezenta ca salvator al națiunii în fața celor ce au încercat să o deturneze. Însă asociațiile de apărare a victimelor și militanții pentru drepturile omului care nu au fost consultați, reproșează guvernului moliciunea, marea clemență și instrumentalizarea sa în reconcilierea națională în scopuri politice, denunță aceste măsuri, deoarece ele favorizează printre altele impunitatea și apariția unor noi facțiuni teroriste.¹⁴ Grupul salafist pentru predicare și luptă (GSPC), care respinge amnistia și devine Al-Qaida în Maghrebul islamic (AQMI) începând cu 2007, este un exemplu probant.

Tunisia. Revoluțiile anului 2011, toate axate în jurul unei exigențe de libertate și demnitate în fața sistemelor represive și autoritare, conferă brusc justiției tranziționale o nouă actualitate în lumea arabă. Este natural în Tunisia și Egipt, cele două sulite ale mișcării revoluționare, care au lansat primele măsuri ce ar fi permis de a face calculele trecutului, dar și cele mai recente, să le răscolească. Justiția tranzițională este departe de a fi un remediu magic redus, căile tunisiene și egiptene prezintă rezultate amestecate, în dependență de amploarea sarcinii și de prețurile imediate ale tranziției.

La 14 ianuarie 2011 regimul lui Zine al-Abidine Ben Ali căzuse. Partidul său, Adunarea constituțională democratică (RCD) a fost desființat. Tunisia închide o pagină ce conține decenii de presiuni și încălcări sistematice ale drepturilor civile, sociale

12 Mouloud Boumghar. « Concorde civile » et « Réconciliation nationale » sous le sceau de l'impunité : le traitement par le droit algérien des violations graves des droits de l'homme commises durant la guerre civile des années 1990. In : Revue internationale de droit comparé. Vol. 67 N°2, 2015, p. 349-407 [on-line] https://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_2015_num_67_2_20507 (consultat la 14.11.2019).

13 Myriam Benraad, op. cit., p. 154.

14 J.-P. Peyroulou. Amnistie en Algérie : quand le pouvoir se reconduit dans l'impunité. In : Esprit, juin 2006, p. 6-12 [on-line] <https://www.jstor.org/stable/24257713?seq=1> (consultat la 14.11.2019).

și economice (corupție, jafuri, discriminări). Partidele politice și societatea civilă se angajează imediat într-o serie de consultări asupra justiției tranziționale, inclusiv pentru a judeca persoanele culpabile de comiterea crimelor în perioada revoluției și creează comisii de anchetă. Ben Ali, care a fugit împreună cu adepții săi în Arabia Saudită, este judecat prin contumacie împreună cu alte figuri ale regimului și ofițeri de înalt rang. După mai multe procese și cereri de extrădare nereușite emise de noile autorități tunisiene, fostul dictator a fost condamnat în perpetuitate de capete de acuzare, începând de la violențe comise în timpul revoluției, până la deturnarea de fonduri și abuzuri ale bunurilor publice, fiind recunoscut vinovat împreună cu reprezentanții clanului său.¹⁵ În octombrie 2011 noua Adunare constituantă adoptă o lege privind justiția tranzițională, formând și un minister pentru Drepturile Omului și justiția tranzițională în 2012, primul de acest gen într-o țară arabă.¹⁶

În pofida entuziasmului inițial, justiția tranzițională s-a ciocnit în Tunisia cu dificultăți considerabile. În primul rând, eforturile sale sunt constrânse de tensiunile crescânde dintre islamiști și laici, ultimii reproșând partidului Ennahda, cu legături cu Frații musulmani, lipsa reformelor și o tentativă clară de blocare a instituțiilor și a justiției. Lucrările de identificare a responsabililor de abuzuri și de crime în perioada revoluției sunt un eșec și ignoră în special cele ce au avut loc în perioada vechiului regim. În același sens, judecarea lui Ben Ali, a apropiaților săi și a membrilor RCD nu reușise pentru fapte esențiale, decât la condamnarea pentru delictele economice comise și au fost astfel concepute ca un simulacru de justiție, o fațadă lipsită de credibilitate ce viza, în parte largă să calmeze opinia publică. Proiectul legislativ privind justiția tranzițională elaborat de o comisie mixtă compusă din reprezentanți ai societății civile și de tehnocrați, deviase mult până la finalizare. În final, legea a fost adoptată în decembrie 2013.¹⁷

În condițiile unei lungi crize, Ennahda a fost exclusă de la putere în favoarea unui guvern de consens, care facilitează adoptarea unei legi fundamentale în ianuarie 2014. În luna iunie are loc inaugurarea Instanței pentru adevăr și demnitate (IVD), compusă din 15 membri și împuternicită pentru o perioadă de 4 ani cu anchetarea încălcărilor drepturilor omului și crimele comise în perioada între 1995 și 2013. Este prevăzut că victimele trebuie să primească indemnizare fără discriminare geografică

15 Kora Andrieu. La politique de la justice transitionnelle : concurrence victimaire et fragmentation du processus en Tunisie. In : Les Cahiers de la Justice 2015/3 (N° 3). La justice transitionnelle: enjeux et expériences, p. 353-365 [on-line] <https://www.cairn.info/revue-les-cahiers-de-la-justice-2015-3-page-353.htm> (consultat la 14.11.2019).

16 Décret nr. 2012-22 du 19 janvier 2012, portant création du ministère des Droits de l'homme et de la justice transitionnelle et fixation de ses attributions. In : Journal officiel de la République Tunisienne, 2012-01-20, n° 6, p. 279-280 [on-line] <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/90068/103598/F582594330/TUN-90068.pdf> (consultat la 14.11.2019).

17 Loi organique du 15 décembre 2013 portant organisation de la justice transitionnelle. In : Journal officiel de la République Tunisienne, 2012-01-20, n° 6, p. 3655-3665 [on-line] <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/95319/112171/F-313159060/TUN-95319.pdf> (consultat la 14.11.2019).

și ca un ajutor să fie acordat regiunilor celor mai sărace.¹⁸ Este între timp dificil de dat aprecierea în ce măsură IVD a fost în stare să reziste dificultăților politice, economice și de securitate, care continue să planeze asupra Tunisiei și contra-revoluției conduse de agenții și adepții fostului regim. O parte a populației pare a fi printre altele, extrem de sceptică față de rezultatele reale ale IVD.

Egipt. Comparând cu Tunisia, cazul Egiptului este și mai puțin încurajabil. Situația din Egipt a fost marcată în ultimii ani de numeroase vârtejuri și răsuciri, împiedicând înflorirea unei justiții tranziționale și printr-o deranjantă revenire la dictatură. De la plecarea lui Hosni Moubarak în februarie 2011 a fost evocată posibilitatea adopțării unei legi ce ar duce la crearea unei comisii pentru adevăr și la instituirea unor instanțe judiciare cu atribuții de control de stat, în special a ministerului de Interne. În același timp, autoritățile interimare, de la Consiliul suprem al forțelor armate la Frații musulmani, au urmărit o strategie paradoxală de conciliere cu membrii vechiului regim (*feloul* în dialect egiptean) — numeros în cadrul sistemului judiciar și unii oameni de afaceri care aveau legătură cu acest regim.¹⁹ În timp ce trebuiau să fie acordate reparații victimelor acțiunilor din partea poliției și a structurilor de securitate, justiția egipteană s-a rezumat la procese desfășurate ale lui Moubarak și ale aliaților săi, cum a fost cazul fostului ministru de Interne Habid al-Adli.²⁰ În aceste condiții fractura socială doar s-a amplificat, violența atingând un nivel înalt odată cu evacuarea președintelui Mohammed Morsi în iulie 2013.

Una din rațiunile esențiale ce explică nereușitele justiției tranziționale după evenimentele din 2011 este politizarea instituției în cauză. Pornind de la familiarizarea slabă a societăților arabe cu principiile și practicile sale, justiția tranzițională a putut să aibă o presiune slabă chiar de asocierea sa cu democrația, noțiune percepută de unii ca un import din Occident. Ea nu a putut printre altele să se elibereze de polarizările și de manevrele politice, conducând în mai multe cazuri la ceea ce era cu siguranță contrariu — instabilitatea și riscul unei restaurări autoritare.

Fenomen similar și înainte de toate roadele viziunilor și lecturi antagoniste dezvoltate chiar în jurul noțiunii de justiție, nu doar între reprezentanții regimurilor vechi și victime, dar la fel deseori chiar între victime ele însăși. În Tunisia justiția tranzițională a transportat aderarea unei părți semnificative a populației, însă ea în egală măsură a suscitat dezbateri intense pe problematica excluderii politice a membrilor RCD. Pentru unii interzicerea integrală în plan politic revenea la o injustiție,

18 H. Flautre. Soutenir la justice transitionnelle en Tunisie. In : Libération, 19 juin 2014 [on-line] https://www.liberation.fr/planete/2014/06/19/soutenir-la-justice-transitionnelle-en-tunisie_1045349 (consultat la 14.11.2019).

19 M. Guénard. L’Égypte à l’heure du retour des partisans de l’ancien régime. In : Le Monde, 6 mars 2014 [on-line] https://www.lemonde.fr/international/article/2014/03/06/l-egypte-a-l-heure-du-retour-des-partisans-de-l-ancien-regime_4378521_3210.html (consultat la 14.11.2019).

20 Les proches des „martyrs» de la révolution égyptienne consternés et furieux. In : Le Monde, 3 juin 2012 [on-line] https://www.lemonde.fr/afrique/article/2012/06/03/les-proches-des-martyrs-de-la-revolution-egyptienne-consternes-et-furieux_1711975_3212.html (consultat la 14.11.2019).

numărul tunisienilor care s-au raliat fostului partid aflat la putere mai mult prin constrângere decât pe calea alegerii deliberate.²¹ Faptul că justiția tranzițională acoperă întreaga istorie a țării de la independența sa, a fost printre altele slab acceptată traectoria sa și nu s-a rezumat la o serie de injustiții. Printre altele, ministerul de Interne, identic cu cel de pe timpul lui Ben Ali, continue să opereze ca un stat în stat, refuzând să facă public unele arhive susceptibile de a afecta evenimentele și faptele din trecut. În Egipt, culpabilii de abuzuri și crimele comise înainte sau în perioada revoluției, au încercat prin diverse canale să obstrucționeze lucrul justiției pentru a fi supusă represaliilor sau pentru a se menține la putere. Manipulată în mod vizibil și fiind influențată, justiția a atenuat gravitatea crimelor comise, la fel ca și amploarea violențelor polițienești. Refuzul noilor autorități de a reforma aparatul de securitate și a stabili un termen abuzurilor și torturilor, printre altele lipsește orice idee de justiție în țară.

Punerea în aplicare de guvernele tranzitorii expuse alternanțelor și rivalităților politice, justiția tranzițională este amenințată în realitate să se transforme într-un instrument de răzbunare și de destabilizare, inclusiv în Tunisia unde ea s-a văzut foarte repede politizată și introdusă în dezbaterile electorale pentru a discredita rangurile opoziției. Reprezentanții Ennahda, victime ale regimurilor lui Bourguiba și Ben Ali, le place să se prezinte în calitate de gardieni ai revoluției contra inamicilor săi, în special acelor din partidul Nidaa Tounes (Chemarea Tunisiei), care întrunește foștii militanți ai RCD.²² În Egipt, la procesul lui Moubarak, a fost substituit într-un timp record regimul lui Morsi, depus de forțele armate cu susținerea emblematică a unui judecător, Adli Mansour, desemnat președinte *ad interim* până la alegerea mareșalului al-Sissi în iunie 2014. Din momentul în care justiția egipteană s-a năpărlit în vectorul privilegiat al represiunii militare și al eliminării opozițiilor, după cum mărturisesc procesele în masă orchestrate contra partizanilor fostului președinte destituit și care au dus deja la unele condamnări la moarte.²³

Modele de reparații prevăzute de justiția tranzițională în lumina practicii statelor Maghreb

Justiția tranzițională este gândită să permită unei țări să realizeze reconcilierea prin recunoașterea și repararea încălcărilor grave și sistematice ale drepturilor omului într-o perioadă din trecut. Obiectivul afirmat de promotorii justiției tranziționale

21 C.K. Lamont. Transitional justice and the Politics of Lustration in Tunisia. In: Middle East Institute, 26 December 2013 [on-line] <https://www.mei.edu/publications/transitional-justice-and-politics-lustration-tunisia> (consultat la 14.11.2019).

22 Tunisie : les divisions se creusent au sein de Nidaa Tounes. In : Jeune Afrique, 14.04.2019 [on-line] <https://www.jeuneafrique.com/762924/politique/tunisie-les-divisions-se-creusent-au-sein-de-nidaa-tounes/> (consultat la 14.11.2019).

23 W. Mohamed. Quand un juge égyptien condamne à mort 529 personnes d'un coup. In : Orient XXI, 28 mars 2014 [on-line] <https://orientxxi.info/magazine/quand-un-juge-egyptien-condamne-a-mort-529-personnes-d-un-coup,0552#&gid=1&pid=1> (consultat la 14.11.2019).

nu este doar reabilitarea victimelor, dar în egală măsură, restabilirea încrederii și consolidarea statului de drept. Pentru aceasta justiția tranzițională face apel la proceduri judiciare și non-judiciare, cum ar fi urmăriri penale, comisii pentru adevăr, programe de rapoarte, precum și reforme instituționale.²⁴ În acest sens, autorul identifică patru modele tipice de responsabilitate.

- 1 Justiția retributivă care deseori i-a forma măsurilor judiciare.
- 2 Restituția/compensația, care include compensarea financiară, restituirea bunurilor confiscate, accesul la servicii medicale, reinserarea socială etc.
- 3 Reparații prin punerea inițială a termenului enunț performativ (*performative redress*), care constă, de exemplu, în ținerea audiențelor publice, deseori televizate ale victimelor sau formularea scuzelor din partea statului.
- 4 Rituri de comemorare, cum ar fi instituirea unei zile naționale comemorative, ridicarea monumentelor și a muzeelor sau alte acțiuni de memorizare.

Doar primul model din cele patru — recurgerea la justiția retributivă — a fost complet implementat în cazul Marocului, de exemplu. Prin urmare, mandatul IER a fost limitat la măsuri non-judiciare. Dar chiar și-n cazul celorlalte trei modele, mai multe eșecuri pot fi observate.

Dacă ne referim la restituție/compensație, atragem atenția că un oarecare număr de victime, care fie că nu s-au încadrat în termenii de depunere a dosarelor, fie că au ales să boicoteze lucrările Instanței, nu au depus dosarele sale. Aceasta este de principii după cum vom vedea mai târziu, prin faptul că IER a văzut ziua în afara unei perioade de tranziție reală. Apoi mărturiile victimelor, dat fiind că dosarele au fost gestionate de IER, dar care au lăsat victimele nesatisfăcute — rețineri, lipsa de reinserare și acoperire socială. În 2013 victimele reclamau ca dosarele sale să fie luate în considerație, manifestând timp de câteva luni în fața sediului CNDN.

Ce ține de *performatives redress*, a fost notat că nici desemnarea celor ce au torturat, nici acea a unei entități ținute pentru responsabilitate, nu a fost permisă de statutele comisiei. Nu există nici în ziua de astăzi scuze oficiale clare și directe aduse victimelor.

În final, riturile de comemorare, este adevărat că numeroase proiecte sunt în curs pentru a favoriza prezentarea memoriei. În orice caz, puternic este de constatat că închisoarea de Tazmamart a fost demontată în timp ce Instanța își desfășura lucrările în baza mandatului deținut. Anume din aceste considerente ea a fost destinația unei vizite de sensibilizare, denumite pelerinaj, cele mai marcante fiind organizate de membrii FMYJ care trebuiau ulterior să integreze ulterior IER.

Spre deosebire de justiția retributivă, restituția/compensația și „reparația performativă“, care constă în evenimente la ocupare unică și care au ca obiectiv stabilirea adevărului trecutului, riturile de comemorare vizează în special nerepetarea prin acțiuni reiterative. Importanța acestui model de responsabilitate este apreciată și în

24 A se vedea: Borneman J. *Political Crime and the Memory of Loss*. Bloomington: Indiana University Press, 2011.

alte lucrări.²⁵ Astfel, se menționează că reiterarea este o condiție necesară pentru ca un stat democratic să se poată construi și să aibă continuitatea re-instaurării ca o autoritate morală, reprezentând toți cetățenii. Refuzul statului de a comemora încălcările drepturilor omului la care acesta s-a angajat favorizează deplasarea responsabilității către victime, în general entități sau curente descrise ca constituind pericol pentru stabilitate și pacea socială a țării. Cu această ocazie, facem referință la amenințările islamice, comuniste și separatiste în Maroc, printre altele. Reiterarea este astfel privită ca un rit de purificare politică unde regimul democratic respinge spectrul de crime de stat, localizându-le în centrul său în loc să impută responsabilitatea actorilor externi sau marginalizați. Comemorarea și memorizarea au ca obiectiv reamintirea în mod periodic despre încălcările comise în trecut pentru a preveni repetarea lor.

În plus, la diferențierea riturilor putem la fel analiza aceste modele de responsabilitate prin alte prisme, distingând materialul simbolic. Este vorba în alți termeni, de a distinge evaluarea financiară a prejudiciului de punerea în aplicare a responsabilității. Faptul că prima măsură adoptată sub regele Mohamed al VI-a, cea a activării Instanței de Arbitraj Independent, a fost o măsură de evaluare financiară ne întoarce la intenția regimului de a închide definitiv dosarul și de a pune punct revendicărilor victimelor.

Mai mult, lipsa de scuze oficiale și imposibilitatea de a confrunța culpabilii și victimele, ca în experiența sud-africană sau chiar de a cita numele celor ce au torturat, astfel definind în mod clar responsabilitățile, trezește întrebări referitor la eficacitatea acestor experiențe. Prin urmare, după cum explică J. Borneman, pacea socială în statele contemporane este funcția încrederii că cetățenii au un stat de drept susceptibil de a înfăptui justiția.²⁶ Pentru a stabili această credibilitate, pedepsirea celor culpabili este în sine insuficientă, este necesară retribuirea prin admiterea responsabilității și a pocăinței prin aducerea scuzelor oficiale și publice. Recunoașterea prejudiciului restabilește integritatea morală a victimei, restituindu-i demnitatea afectată. Destinul celui culpabil și cel al victimei sunt în egală măsură legate într-un eveniment politic, ce vizează dezlegarea culpabilului în raport cu victima.

Instituirea unei comisii pentru adevăr în Maroc coincide cu o perioadă în care tematicile tranziției și a schimbării punctează discursurile politice în media. Se vorbea despre o nouă eră inaugurată prin venirea la guvernare a unui nou rege. Totodată se vorbea deseori în termeni de „schimbare în continuitate“.

Trebuie să spunem că în discursurile oficiale ale statului, instituirea IER nu se înscrie doar în prelungirea acțiunilor întreprinse de el pentru a întoarce pagina atentatelor grave comise la drepturile omului, dar la fel și într-un proces de tranziție politică început în ultimii ani de domnie a regelui Hassan al II-a, iar grație dorinței reformatoare a succesorului său a fost ridicat la un nou rang. Aceasta presupune că

25 Borneman J. Can Apologies Contribute to Peace? An Argument for Retribution. In: *The Anthropology of East Europe Review* 17, n° 1, 1999, p. 7-20.

26 Borneman J. Public Apologies as Performative Redress. In: *SAIS Review of International Affairs*, n° 2, 25, 2005, p. 53-66.

atunci când vorbim despre justiția tranzițională în Maroc, tranziția în chestiune este de natură compozită. Ea presupune în același timp tranziția spre un sistem politic democratic și deschis diferitor convingeri ideologice și, *last but not least*, tranziția de la un regim la altul, altfel spus succesiunea. Termenii mandatului IER sunt dezvoltăți de această ultimă dimensiune. Prerogativele comisiei se limitează la o perioadă care se încheie în 1999, anul inaugurării lui Mohammed al VI-a. Este adevărat că această dată corespunde momentului în care noul rege institua Instanța de Arbitraj Independentă, dar această inițiativă a venit să marcheze în același timp această succesiune la putere. Ea este indisociabilă. Studiarea experienței marocane în materie de justiție tranzițională în toate implicările sale politice astfel restituirea ei în contextul succesiunii puterii.

A devenit deja tradiție să spunem că justiția tranzițională vine să stabilească o tranziție politică deja angajată.²⁷ Totodată, în cazul marocan, anume justiția tranzițională pare că a fost solicitată într-un context general caracterizat prin continuitate pentru a semnifica tranziția. Ca consecință, acțiunile IER nu au suscitât o atenție publică comparabilă cu alte experiențe ale justiției tranziționale, prin care să fie menționate succesele.

Pentru a elucida efectele acestui proces de reconciliere, este necesar să ne îndreptăm spre analiza funcționării sistemului politic marocan. În centrul acesteia se găsește o monarhie, care din momentul independenței țării, s-a concentrat pe preluarea controlului asupra proceselor deciziilor politice.

Experiența IER a permis regimului marocan nu doar să blocheze dosarul anilor de plumb, dar la fel să schimbe conceptual viziunea în raport cu drepturile omului, cel puțin la nivel de discurs. Ea, în egală măsură a autorizat, o oarecare apropiere între regim și unui reprezentanți ai opoziției.²⁸ Un oarecare număr dintre ei ce au participat într-o formă sau alta la lucrările instanței s-au regăsit mai târziu în posturi ale Partidului Autenticitate și Modernitate, creat la inițiativa lui Fouad Ali El Himma, un apropiat de-al regelui, pentru a reconstrui câmpul politic marocan.

Procesul justiției tranziționale în Maroc în orice caz a răspuns parțial la așteptările unei părți a victimelor și a colectivităților mobilizate, astfel fiind vădite unele avansuri. Trebuie la fel să cunoaștem că procesul a deschis spațiul public pentru noi forme de circulație a memoriei violenței politice și a istoriei politice contemporane a țării, în special ce ține de perioada domniei regilor Mohammed al V-a și Hassan al II-a, fapt care în principiu nu poate fi neglijat. Totodată, trebuie să mai așteptăm câțiva ani, în special o nouă mobilizare, pentru ca recomandări ale IER să fie acceptate din punct de vedere constituțional. Și cel mai probabil, va trebui încă ceva timp, pentru

27 A se vedea : Osiel M. *Juger les crimes de masse : la mémoire collective et le droit*. Paris : Éditions du Seuil, 2006.

28 Vairel F. *L'Instance Équité et Réconciliation au Maroc : lexique international de la réconciliation et situation autoritaire*. In : *Après le conflit, la réconciliation*, sous la dir. de S. Lefranc, Actes révisés des journées d'étude organisées par l'Institut des sciences sociales du politique. Paris : Michel Houdiard éditeur, 2006, p. 229-251.

ca acestea să fie aplicate. Procesul în cauză a creat și divizări chiar din perioada fazei de negocieri în rândurile victimelor, dintre care un număr considerabil s-a distanțat de IER. Instanța, prin urmare, este nevoită să concureze și să-și sufocă vocea unificată ce reprezenta FMYJ la etapa inițială.

Prin urmare, procesul care a dus la instaurarea IER relevă pentru o parte din epizoade de „decompresie autoritară“, la care regimul marocan a recurs periodic atunci când se afla în fața unei situații în care raportul de era în defavoarea sa. Acest episod este în orice caz bine individualizat și s-a întâmplat la un moment de succesiune, atunci când Mohammed al VI-a avea nevoie de a ieși din evidența domniei tatălui său și de a construi propria legitimitate pe baze noi mai în armonie cu exigențele epocii sale. Și acesta fără la fel de mult a nega totalmente legătura cu tatăl său, de unde se trage în mare parte legitimitatea și puterea sa.

Încheiere

Începând cu anul 2011, justiția tranzițională a cunoscut parcursuri foarte contrastate în cadrul lumii arabe, între succese și insuccese. Tunisia este astăzi țara unde prin acceptarea compromisului, perspectivele seamănă a fi cele mai tangibile, deși destul de fragile. În alte părți, provocările politice și instituționale rămân a fi imense, prestate încă foarte delicat prin revenirea factorului militar în acele state, în care populația afectată de febra revoluționară, deseori se alătură forțelor armate și legii marțiale. Justiția tranzițională nu se preocupă mai mult doar de trecut, ea, în egală măsură este preocupată de însăși fazele tranzitorii, frământate de turbulențe. Ca urmare, numărul detențiilor arbitrare, a cazurilor de tortură și a proceselor rapide cresc semnificativ în unele țări (Egipt), în altele se instalează haosul (Libia, Siria, Irak), fiind comise noi crime de război care ar putea rămâne nepedepsite. În alte țări (Liban, Bahrein, Yemen), justiția tranzițională la fel a cunoscut capcane și derute similare.

Reușita, apoi durabilitatea unei justiții tranziționale în lumea arabă presupune un ansamblu de ingrediente, care din păcate, sunt comise încă în mod implicit. În timp ce contextul politic se caracterizează prin crize și alternanții în continuu la cel mai înalt nivel în stat și printr-o revenire în fond la autoritarism, nicio justiție nu va putea să vadă rezonabil ziua sau ea va continua să fie exploatată pentru a suprima discordanțele dizidente. În aceeași manieră, nici un lucru de memorie și nicio reconciliere nu va putea fi realizată dacă violențele care alteră tensiunile continue, iar instituțiile nu sunt reformate din temelie. Justiția tranzițională nu mai este susținută decât de unele segmente ale populației, în special de cei ce s-au revoltat la timpul său, încercând să împiedice revenirea conservatorilor, pentru a nu pune în pericol nici interesele sale, nici marja lor de manevră în numele unei oarecare justiții, mai puțin că ea nu este o pârghie a discreditării a opoziției sau de legitimare a unui proces politic trunchiat.

Lucrarea a fost prezentată la 01.12.2019